

DE GEDREVENE

DIK VERKUIL

DE GEDREVENE

Joop den Uyl 1919-1987

Nieuw Amsterdam

© 2019 Dik Verkuil

© 2019 Nieuw Amsterdam

Alle rechten voorbehouden

Tekstcorrectie en register Yulia Knol

Omslagontwerp Bureau Beck

Omslagfoto © Hollandse Hoogte/Rob Mieremet

Foto auteur © Quintalle Nix

NUR 680

ISBN 978 90 468 2564 8

www.nieuwamsterdam.nl

Inhoud

Inleiding – De grote man van mijn jeugd	9
1 ‘Een onbedwingbare begeerte zichzelf te doen gelden’ Gereformeerde jongeling (1919-1938)	19
2 ‘Geen hoop nodig om z’n taak te beginnen’ Den Uyl en de oorlog (1938-1945)	34
3 ‘Tegen de mensen aanpraten en ze beleren’ Journalist bij <i>Vrij Nederland</i> (1945-1948)	51
4 ‘Hij was altijd bezig tegenspraak te organiseren’ Directeur van de Wiardi Beckman Stichting (1949-1962)	58
5 ‘Een visioen van de klasseloze maatschappij’ Den Uyl als denker (1949-1963)	71
6 ‘Een harde werker, die zijn zaken onder de knie had’ Kamerlid, wethouder en kandidaat-partijleider (1956-1965)	83
7 ‘Met diepe ernst en menselijke bewogenheid’ Alsnog PvdA-leider (1965-1966)	93

8	‘Er is geen tijd te verliezen. We hebben haast’ Voor het eerst lijsttrekker (1966-1967)	105
9	‘Ik sta op het standpunt dat de beste moet winnen’ Oppositieleider (1967-1971)	116
10	‘Ik meen heel goed te weten wat er leeft onder de nieuwe generatie’ Machtsstrijd met Nieuw Links (1967-1971)	127
11	‘Allende kreeg minder stemmen toen hij president werd’ De verkiezingen van 1971	142
12	‘Een radicale breuk met het winststreven’ Keerpunt 1972	150
13	‘Ik zeg u vandaag: wij staan klaar voor de strijd’ De formatie van het kabinet-Den Uyl (november 1972-mei 1973)	161
14	‘Ons bestaan hoeft er niet ongelukkiger op te worden’ Den Uyl en de oliecrisis (mei 1973-oktober 1974)	177
15	‘Een volk dat leeft bouwt aan zijn toekomst’ Den Uyl zet de zaken naar zijn hand (1974-1975)	191
16	‘ <i>That’s haunting me</i> ’ De onafhankelijkheid van Suriname (1974-1975)	207
17	‘Mijn werk is mijn grote obsessie’ De stijl van de premier (1973-1977)	214
18	‘Zet Heer een wachter voor mijne lippen’ Den Uyl en zijn ministers (1973-1977)	225

- 19 ‘Van Den Uyl krijg ik persoonlijk een hevige jeuk’
Den Uyl tussen rechtse weerzin en links ongeduld
(1973-1977) 236
- 20 ‘Als de lonen maar in bedwang kunnen worden gehouden’
Den Uyl moet bezuinigen (1975-1977) 251
- 21 ‘Het kabinet ligt vechtend op straat’
Verlamd door tegenstellingen (voorjaar 1975-zomer 1976) 260
- 22 ‘Eerlijk de feiten onder ogen zien maakt niet zwakker
maar sterker’
De Lockheed-affaire (februari-september 1976) 278
- 23 ‘De heer van Agt zal verder moeten leven met zijn aversie.
En wij met hem’
De val van het kabinet-Den Uyl (september 1976-
maart 1977) 292
- 24 ‘Nee, zo’n uitslag had je toch niet voor mogelijk gehouden’
De verkiezingen van 1977 en de kapingen bij De Punt en in
Bovensmilde 307
- 25 ‘En dat tweede kabinet-Den Uyl, dat komt er toch’
De mislukte formatie van het tweede kabinet-Den Uyl
(mei-november 1977) 319
- 26 ‘De Heer zal opstaan tot de strijd’
Machteloze jaren in de oppositie (1978-1981) 338
- 27 ‘Knokken, vechten, om water uit de rots te slaan’
Het vechtkabinet (1981-1982) 356

28	‘Er kon geen twijfel over bestaan dat ze nog steeds om hem riepen’ Opnieuw op weg naar de oppositie (1982)	373
29	‘ <i>Man sieht nur die, die im Licht sind, die im Dunkeln sieht man nicht</i> ’ Den Uyl vecht door (1982-1986)	385
30	‘Het leven is vreemd; het sterven nog vreemder’ Het einde van Den Uyl (1986-1987)	397
	Slotwoord – Een uniek politicus	407
	Noten	415
	Fotoverantwoording	453
	Personenregister	455

Inleiding

De grote man van mijn jeugd

Bij het aantreden van het kabinet-Den Uyl in 1973 heerste in linkse kringen een uitgelaten sfeer. Het kabinet werd gezien als uitdrukking van een onweerstaanbare golf van veranderingen die over Nederland spoelde. De bestaande machtsverhoudingen zouden worden doorbroken; er zou een betere maatschappij ontstaan, met meer persoonlijke vrijheid en minder ongelijkheid. Velen vonden Den Uyl te gematigd, maar hoe hard ze hem ook bekritiseerden, ook voor hen was hij de grote man. Hij was de personificatie van hoop en optimisme.

Van dat verwachtingsvolle klimaat kan ik, geboren in 1960, me niets herinneren. Toen ik de krant serieus begon te lezen, was de stemming al omgeslagen. Als vijftienjarige raakte ik onder de indruk van de onheilspellende prognoses over de grenzen aan de groei die de mensheid gevaarlijk dicht zou zijn genaderd. Al spoedig kreeg mijn generatie er andere zorgen bij. Toen we studeerden werd ons gezegd dat we werden opgeleid voor de werkloosheid – zeker bij de studie geschiedenis waarvoor ik had gekozen. Ook leek het ineens allerm minst zeker dat het vrede zou blijven. In de Verenigde Staten kwam Ronald Reagan aan de macht, in onze ogen een schietgrage cowboy met simpele zwart-wit-ideeën over goed en fout. De spanning in de Koude Oorlog nam toe en nieuwe atoomwapens leken een kernoorlog in Europa dichterbij te brengen.

Hoewel de tijden waren veranderd, richtten ook velen van mijn

generatie hun hoop op Den Uyl. Ik was geen uitzondering. Als tiener dacht ik dat hij kon helpen de aarde te redden door een eind te maken aan de ongebreidelde productie en consumptie van nutteloze en schadelijke artikelen. Later geloofde ik dat hij ervoor kon zorgen dat de banen eerlijk werden verdeeld en dat de negatieve spiraal van de wapenwedloop en het toenemende wantrouwen tussen Oost en West werden doorbroken. Net als velen van de babyboomgeneratie tien jaar eerder vond ik Den Uyl eigenlijk te gematigd. De rechtlijnigheid van PSP-leider Fred van der Spek sprak mij meer aan. Maar toch: wat Den Uyl wilde ging ook de goede kant op en ik bewonderde zijn kundigheid en gedrevenheid, waardoor hij in mijn ogen ver boven alle andere politici verheven was. Ook voor mij was hij de grote man: Van der Spek had dan misschien nóg meer gelijk, Den Uyl zou daadwerkelijk iets voor elkaar kunnen krijgen.

Dat alles lijkt zo'n veertig jaar later tot het verre verleden te behoren. De betovering van Den Uyl, van zijn ideeën en van zijn optreden, is al lang verdwenen. Als ik nu een van zijn toespraken terugzie, voel ik verwondering: hoe hebben zoveel mensen zo lang in hem kunnen geloven? Het is een van de vragen die me hebben geïnspireerd bij het schrijven van deze biografie.

Bij het werk aan dit boek werd mij geregeld de vraag gesteld: 'Er is toch al een biografie van Joop den Uyl, wat kun je daar nu nog aan toevoegen?' Een oud-politicus die jaren intensief met hem had samengewerkt wilde zelfs niet met me praten omdat hij meende dat het beeld met de biografie *Joop den Uyl 1919-1987. Dromer en door-douwer* van Anet Bleich uit 2008 wel voltooid was. Een merkwaardig argument, waarmee impliciet wordt beweerd dat Den Uyl een relatief onbeduidende en eenduidige figuur was. Over Winston Churchill zijn meer dan duizend biografieën geschreven en gezien het succes van de recente, 1151 pagina's tellende biografie van Andrew Roberts krijgt de wereld daar maar geen genoeg van.¹ Churchill is van een andere statuus, maar voor Nederland blijft Den Uyl van uitzonderlijke betekenis. Hij was, zoals de historicus Henk te Velde schrijft in

Stijlen van leiderschap, het symbool van zijn tijd. De jaren zestig en zeventig zijn in Nederland de tijd van Den Uyl, zoals het interbellum de tijd van Colijn was en de jaren vijftig de tijd van Drees waren.²

Het schrijven van een biografie van zo'n beeldbepalende figuur is geen sinecure. De biograaf moet zich bijvoorbeeld afvragen waardoor de hoofdpersoon zo dominant kon worden en wat hij betekende voor zijn tijd. De eersten die het probeerden, de journalisten Aat de Kwant en Evert Mathies, stuitten op het probleem dat Den Uyl 'een geestelijke veelvraat' was, die over bijna alles wat er in de samenleving gebeurde een gefundeerde mening had en zich overal mee wilde bemoeien. Al snel kwamen zij tot de conclusie dat ze zich in een 'een zeer hachelijk avontuur' hadden gestort en voor 'een vrijwel onmogelijke opgave' stonden. Zij gaven het op en lieten hun interviews in 1981 in boekvorm uitgeven.³ Vier jaar later verscheen een tweede interviewbundel, waarmee de journalisten John Jansen van Galen en Bert Vuijsje een portret van Den Uyl schetsten. Zij erkenden dat ze het zich gemakkelijk hadden gemaakt door te noteren wat anderen zeiden – wat overigens smakelijk bronnenmateriaal opleverde.⁴

Op dat moment werkte de historicus Doeko Bosscher aan een wetenschappelijke biografie. In de herfst van 1982 had Den Uyl hem na een kort gesprek zijn medewerking toegezegd. Bosscher mocht zelfs Den Uyls door vocht aangetaste maar verrassend goed geordende archief meenemen naar huis. Ook interviewde hij Den Uyl enkele keren en sprak hij mensen die met hem hadden gewerkt. Toch stuitte hij op moeilijkheden die het project tot een loden last maakten. Het archiefmateriaal viel tegen en vormde volgens Bosscher een fletse afspiegeling van de PvdA-archieven. Het bestond uit een eindeloze hoeveelheid verslagen van vergaderingen, met als enige persoonlijke toets de getekende figuurtjes in de marge. Ook de gesprekken met Den Uyl stelden teleur. 'Eén woord van mij volstond om hem van wal te laten steken voor een lange monoloog. Sturen was er niet bij,' schreef Bosscher. Hij had Den Uyl hoog vereerd, maar tijdens de gesprekken ergerde hij zich. 'Je betrapt jezelf erop dat je op je horloge

kijkt. En je kijkt naar het dienblad met de pot thee, de twee kopjes en de koekjes die mevrouw Den Uyl gastvrij heeft binnengebracht maar heeft neergezet op het bureau van haar man, buiten je bereik, met het idee dat hij ons wel zal inschenken. Wat niet gebeurt. En na een uur weet je dat de thee koud is.’ Ook de gesprekken met bekenden van Den Uyl leverden weinig op. Bosscher constateerde dat zijn gesprekspartners de werkelijkheid te mooi voorstelden. ‘De man over wie mij vroeger vaak was verteld dat hij weinig echte persoonlijke vrienden had en ongemakkelijk met mensen omging (“uit het oog, uit het hart”), bleek over vele zielsverwanten en vertrouwelingen te hebben beschikt.’ Kortom: Den Uyl en zijn bekenden spraken volop, zonder dat daardoor het zicht op diens denken en handelen werd verscherpt. Bosscher gaf het kort na Den Uyls overlijden op.⁵

In 1993 en 1994 deed ik een eerste poging tot een biografie, geïnspireerd door mijn leermeester Maarten van Rossem, die Den Uyl bewonderde als ‘bij uitstek de intellectuele politicus’.⁶ Ik kon gebruikmaken van archiefmateriaal dat inmiddels naar het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis was overgebracht. Bosschers klachten over Den Uyls archief herkende ik niet. Ik begon met een onderzoek naar Den Uyls jeugdijaren en trof een grote hoeveelheid aantekeningen, kladjes, opstellen en ander materiaal aan, waaruit het beeld oprees van een jonge romanticus met hooggestemde idealen, een ambitieuze, soms door twijfel gekwelde jongen en een getalenteerd schrijver met een voor zijn leeftijd indrukwekkende kennis en een sterk analytisch vermogen. Ook bekenden van Den Uyl uit zijn school- en studententijd leverden belangwekkende informatie. Zeer verhelderend vond ik de correspondentie met zijn in Australië wonende jeugdvriend Wim Denik. Veel leerde ik ook van de lange gesprekken met Den Uyls zus Map en zijn studievrienden Jo van der Hoeven en Jan Schoonderbeek. Zij probeerden een eerlijk beeld te geven van een man die ze bewonderden, maar van wie ze ook de zwaktes en eigenaardigheden zagen.

Toch strandde ook ik. Den Uyls oudste dochter, Saskia Noor-

man-den Uyl, weigerde mij zonder toelichting verdere inzage in het archief van haar vader nadat ik haar een proefhoofdstuk had geleverd. Later hoorde ik van journalist Gerard Mulder, die na mij ook het voornemen had om een biografie te schrijven, dat ik voor haar had afgedaan. Toen hij met haar kennismaakte, stak zij meteen van wal over mijn tekst, die volgens haar van sensatiezucht getuigde: ik had namelijk de vraag opgeworpen of Den Uyls vader wel de biologische zoon was van Den Uyls grootvader. Ik had geen moment vermoed dat dit verkeerd zou kunnen vallen, omdat de vraag op basis van bronnenonderzoek en interviews voor de hand lag.⁷

Met Saskia Noorman kreeg Gerard Mulder naar eigen zeggen een rampzalige verstandhouding. Aanvragen voor het archief bleven onbeantwoord. Op den duur nam zijn motivatie af. Daarbij speelde ook mee dat hij vaststelde dat hij ‘niets had met de mens Den Uyl’. Hij had Den Uyl voor zijn boek over Henk van Randwijk geïnterviewd over zijn tijd bij *Vrij Nederland*.⁸ Twee keer stond hij voor een dichte deur, omdat Den Uyl de afspraak was vergeten. De derde keer had hij eenzelfde ervaring als Bosscher: ‘Toen hij mij dan eindelijk in zijn werkkamer had gelaten, wees hij mij een stoel en begon anderhalf uur te praten zonder ophouden. Mij keek hij niet aan, maar zijn sigaar en het plafond hield hij scherp in de gaten. Vragen en opmerkingen wimpelde hij weg. Toen Liesbeth met koffie binnenkwam, zei hij: “Deze meneer hoeft geen koffie, want hij gaat zo weg.” Vervolgens rebbelde hij nog een uur door en schoof me zonder groet naar buiten.’ In 1999 concludeerde Mulder dat de biografie hem als een steen op de maag lag en hij er nooit aan had moeten beginnen.⁹

In 2002 las ik het prachtige *Heimwee naar de politiek*, waarin de historica Ilja van den Broek de mythevorming beschreef die het zicht op Den Uyl had ontnomen.¹⁰ Ik kreeg daardoor zin om het werk aan de biografie te hervatten, maar toch ondernam ik niets. Dat leek ook weinig zinvol omdat journaliste Anet Bleich inmiddels aan een biografie werkte. Haar in 2008 verschenen boek bracht me echter op andere gedachten. Ik vond het een goed geschreven biografie met treffende observaties. Zo beschreef ze hoe lastig Den Uyls woorden

zijn te duiden omdat hij door het tegenovergestelde te beweren van wat hij werkelijk dacht tegenspraak wilde uitlokken. Ook bood het boek een interessante inkijk in zijn persoonlijk leven omdat Bleich wél de volledige medewerking van de familie had gekregen. Maar ze gaf ook in een aantal opzichten een beeld van Den Uyl dat mij onjuist leek. Zo kon ik niet geloven dat hij in de jaren dertig ‘stille rebellie’ tegen zijn gereformeerde milieu had gekoesterd en dat zijn hart was overgelopen ‘van medelijden voor de arme sloebers die hij op straat tegenkwam’, ja, dat hij zelfs ‘altijd aan de kant van de minder bedeeden’ had gestaan. Wat voor mij heel duidelijk was miste ik juist bij Bleich: dat Den Uyl als tiener een wat eenzame jongen was geweest die compensatie zocht in boeken, gedichten en dromen over een toekomst als politiek leider.

Het viel ook op dat Bleich een wel erg ‘aajibare Den Uyl’ had geschetst, zoals oud-PvdA-fractieleider Thijs Wöltgens het formuleerde.¹¹ Kritiek werd vrijwel direct verzacht. Zo constateerde ze dat Den Uyl als wethouder met zijn plannen voor cityvorming een verwoestend spoor dreigde te trekken door Amsterdam, maar, voegde ze eraan toe, dat hij geen oog had gehad voor de latere voorkeur voor kleinschaligheid kon hem niet verweten worden. Hij was immers ‘een kind van zijn tijd’ geweest.

Een andere tekortkoming vond ik dat Den Uyl als machtspoliticus niet erg uit de verf kwam. Lezing van Bleichs boek wekte de indruk dat het hem min of meer overkwam dat hij leider van de PvdA en minister-president werd, dat zijn kabinet ten val kwam en dat de formatie van zijn tweede kabinet mislukte. Weliswaar vond ze dat hij in de kabinetsformatie van 1977 zijn eigen positie overschatte en meer leiderschap had moeten tonen, maar de hoofdzaak was toch de ‘wraaklust’ van CDA-leider Van Agt, die eerst ‘doelgericht’ een einde maakte aan het kabinet-Den Uyl en vervolgens vanaf het begin de formatie van het tweede kabinet-Den Uyl ‘traineerde en saboteerde’. In de machtsstrijd binnen de PvdA ten tijde van Nieuw Links schreef Bleich Den Uyl een actievere rol toe, maar ook hier won de aajibare Den Uyl het van de machtspoliticus: hij vocht wel voor zijn positie,

maar de hoofdzaak was dat hij ‘die jongens’ van Nieuw Links er vanaf het begin bij wilde houden.

Voorts werden naar mijn smaak de ideeën van Den Uyl onvoldoende helder beschreven. Zijn nadrukkelijke moralisme en zijn opvallende, tot het einde toe volgehouden voorkeur voor collectieve boven private bestedingen bleven onderbelicht. Verder was er weinig aandacht voor de weerzin die hij bij politieke tegenstanders en grote delen van de bevolking wekte, en voor de bijzondere wijze waarop hij zijn eigen aanhangers wist te enthousiasmeren.

Dit alles wekte bij mij de ambitie om het materiaal dat ik had verzameld alsnog te gebruiken voor een biografie waarin andere kanten van Den Uyl zouden worden belicht en gebeurtenissen en ontwikkelingen in zijn leven anders zouden worden geïnterpreteerd. Via Gerard Mulder kwam ik in contact met Henk ter Borg van uitgeverij Nieuw Amsterdam, die een auteur zocht voor zo’n tweede biografie. In 2011 tekenden we een contract. In de jaren daarna werkte ik er af en toe aan, maar omdat ik daarnaast een fulltimebaan had en boeken voor het geschiedenisonderwijs schreef schoot het niet erg op. In 2018 besloot ik tot een vlucht naar voren: ik stelde Henk voor het boek in augustus 2019 te publiceren ter gelegenheid van Den Uyls honderdste geboortedag. Nog op dezelfde dag maakte ik met mijn werkgever afspraken over een onbetaald verlof. Zes maanden zou ik aan de biografie kunnen werken. Ik heb in die tijd gesproken met politici van weleer: Dries van Agt, Jan Terlouw, Hans Wiegel en Den Uyls partijgenoten Jos van Kemenade, Hans Kombrink, Bram Peper, Bram Stemerink en Jacques Wallage, en met Den Uyls raadadviseur Herman Tjeenk Willink. Eerder had ik al met Ed van Thijn gesproken. Ook heb ik gecorrespondeerd met Jan Pronk en nog beperkt archiefonderzoek gedaan, zij het niet in het archief-Den Uyl. Graag had ik ook over het kabinet-Den Uyl en de periode daarna meer mensen gesproken en meer archiefmateriaal ingezien, maar aan de andere kant: memoires, kranten en tijdschriften, deelstudies, biografieën en andere openbare bronnen leverden zoveel materiaal dat ik er op basis van mijn kennis van de jonge Den Uyl prima een beeld

van de latere Den Uyl mee kon construeren. Bovendien zijn in de tien jaar na het verschijnen van Bleichs boek veel publicaties verschenen die nieuw licht werpen op Den Uyl, zoals de biografieën *Ed van Thijn. Leven als opdracht* van Willem van Bennekom (2018), *Jelle zal wel zien. Jelle Zijlstra, een eigenzinnig leven tussen politiek en economie* van Jonne Harmsma (2018) en *De kroonprins van Nieuw Links. Biografie van André van der Louw 1933-2005* van Chris Hietland (2019).

Naar ik denk heb ik een nieuw en evenwichtig beeld kunnen schetsen van Den Uyl, een man met een ontzagwekkende werklust en geldingsdrang, een man die permanent door zichzelf werd opgejaagd en onder spanning gezet, op wie de titel *De gedrevene* volledig van toepassing is. Den Uyl was een emotionele man die hartstochtelijk bezig was met de mensheid, maar vaak weinig tijd nam voor mensen. Een moralist, maar ook een gewiekst politicus met een sterke *Wille zur Macht*. Een man die vertedering wekte, maar ook een onuitstaanbare betweter. Een sociaal onhandige man, maar ook iemand die als geen ander de gevoelens van zijn aanhang wist te bespelen. Een intellectueel die interessante beschouwingen kon houden en een tijdlang nieuwe ontwikkelingen kon opnemen in zijn ideeën, maar ook een starre denker die vanaf 1975 de aansluiting bij de moderne tijd miste. Een politicus die een aantal jaren zeer succesvol was, maar zichzelf buitenspel zette doordat hij steeds meer weerstand opriep.

Het schrijven van dit boek was een paradoxaal proces. Naarmate het vorderde bladderde de politicus Den Uyl af, maar leek de mens Den Uyl bezit van me te nemen. Ook als ik mijn aandacht op iets anders probeerde te richten was hij in mijn gedachten. Zo bedacht ik tijdens een uitvoering van de *Matthäus-Passion* in het Concertgebouw dat hij daar, bij de toekenning van zijn eredoctoraat, op de eerste rij had gezeten. Ook kwam die avond de gedachte voorbij dat hij na een concert in de Grote Kerk van Naarden tegen zijn vriend Jo van der Hoeven had gezegd dat het meesterwerk van Bach je niet zoveel meer zegt als je niet meer gelooft. En bij het 'alsbald krähete der Hahn' bedacht ik dat er in 1982 bij het ochtendgloren een haan

had gekraaid toen zijn collega-PvdA-ministers zeiden dat hij beter kon stoppen.

Soms leek er zelfs sprake van een zekere identificatie. Ik verlangde ernaar op vakantie te gaan en net als Den Uyl uit de tent te kruipen en ‘met blote poten op het bedauwde gras te lopen’. Ik kon minder dan ooit reclames verdragen omdat ik me net als hij ergerde aan de consumptiedrift en het conformisme die daardoor worden aangewakkerd. En ik voelde me een gedrevene, omdat ik maandenlang werd geobsedeerd door het werk aan de biografie, net als Den Uyl permanent spanning in mijn lijf voelde en elke nacht tot een uur of twee doorging.

Ik wil mijn meelezers bedanken. Mijn vriend Ruud Slotboom, voormalig hoofd voorlichting van de PvdA, hielp me de politicus Den Uyl te doorgronden en mijn focus op zijn politieke gedrag te houden waar ik dreigde af te dwalen. Hij stelde de relevante vragen en wees me erop hoe het handelen van Den Uyl en van zijn omgeving aansloot bij de mechanismen die spelen in de politiek in het algemeen en in de PvdA in het bijzonder. Gerard Mulder wees me genadeloos op mijn tekortkomingen als ik weer eens saai ging schrijven, te diep in de feiten van de parlementaire geschiedenis dook en het verhaal van Den Uyl naar de achtergrond liet verdwijnen. Mijn eerste neiging was altijd me daar niets van aan te trekken, maar steeds moest ik na een paar dagen erkennen dat Gerard de vinger op de zere plek had gelegd. Mijn collega's Marina Brouwer en Huub Maureau beurden me na de kritiek van Gerard en Ruud op doordat ze telkens weer enthousiast waren over mijn teksten en verbaasd dan wel verbijsterd reageerden op het beeld van Den Uyl dat geleidelijk ontstond. Marina's inmiddels overleden partner Duco Bruns las nog mijn eerste probeersels. Hij leverde een belangrijke bijdrage door me ervan te overtuigen dat de vergelijking met Domela Nieuwenhuis geen flauwekul was maar een sleutel tot de ontsluiting van het raadsel Den Uyl. Hoogleraar Gerrit Voerman hielp me de teksten te ontdoen van wetenschappelijke tekortkomingen en stelde historische vragen die hielpen het beeld te

complementeren. Mijn levenspartner Ebitha Antuma was bereid zes maanden lang dag in, dag uit naar mijn verhalen over Den Uyl te luisteren. Na een onproductieve en druilerige ochtend en middag stelde ze voor een eind te gaan wandelen. Lopend kon ik haar precies vertellen hoe Den Uyl Suriname naar de onafhankelijkheid had geduwd. Dat was de doorbraak: sindsdien zat de vaart erin. Op 29 maart 2019, twee dagen voordat ik het boek af had willen hebben, voltooide ik het slothoofdstuk. Een ambitie die ik een kwarteeuw had gekoesterd, was waargemaakt.

1

‘Een onbedwingbare begeerte zichzelf te doen gelden’

Gereformeerde jongeling (1919-1938)

Toen Joop den Uyl op 9 augustus 1919 boven een winkel in het centrum van Hilversum werd geboren, wachtte de 72-jarige Ferdinand Domela Nieuwenhuis een kilometer verderop in zijn villa op de dood. De eerste en de laatste grote voorman van het Nederlandse socialisme waren nog drie maanden tijd- en plaatsgenoten.¹

Den Uyl werd in het geboorteregister van de gemeente Hilversum opgenomen als Johannes Marten den Uijl. Volgens zijn jongste zus-ter koos hij in zijn jeugd voor de ypsilon omdat dat gedistingeerder oogde.² Het paste bij de mentaliteit die naar voren komt uit zijn schrijfsels uit die tijd. Voor zichzelf noteerde hij als zijn meest kenmerkende eigenschap een ‘onbedwingbare begeerte om zichzelf te doen gelden (eierzucht)’.³

Hij groeide op in een middenstandsgezin. Zijn vader, Johan den Uijl (1884-1929), was de oudste van veertien kinderen van de rietwerker Klaas den Uijl, die in Jutphaas mandenfabrikant was geworden. Zijn moeder, Aagje van Leeuwen (1881-1970), was de oudste dochter van een boer uit Jutphaas. In 1910 verhuisde het stel naar Hilversum, waar ze aan de Stationsstraat een mandenmakerij annex -winkel vestigden. De zaak liep voorspoedig. Ze kochten al gauw een groter pand aan de Leeuwenstraat, Johan nam een knecht in vaste dienst en hield twee thuiswerkers aan het werk, terwijl een of twee ‘meiden’ zijn echtgenote terzijde stonden bij het huishouden en de zorg voor

de kinderen. Den Uyls moeder stond vaak in de winkel, waar het assortiment werd uitgebreid met fabrieksproducten als rieten meubelen, poppen en ander speelgoed.

Joop was de vierde van vijf kinderen, na zijn broer Niek (1911), zijn zus Gerrie (1914) en zijn broer Reinier (1917). Na hem werd nog zijn zus Map (1921) geboren. Hij leek uiterlijk op zijn moeder en omdat hij klein van stuk was, werd hij tot aan zijn studententijd Joopje of Jopie genoemd. Hij kon goed leren en was al vroeg ambitieus. Op de gereformeerde school aan de Vaartweg wilde hij zielsgraag de beste zijn van de 45 à 50 leerlingen in zijn klas, wat net niet lukte doordat zijn klasgenoot Hille Dirk hogere cijfers haalde. De prestatiedrang werd door Den Uyls moeder gestimuleerd. ‘Als we thuiskwamen met mooie cijfers werden we altijd heel erg geprezen,’ herinnerde Map zich. ‘Vanuit haar geloof had ze meegekregen dat je moest woekeren met de door God gegeven talenten.’⁴

Den Uyl had geen talent voor het enige niet-cognitieve vak, zingen. Het stond zijn schoolvriend Wim Denik, een bakkerszoon die later dominee werd, ruim zestig jaar later nog goed bij dat Den Uyl in de zesde klas door de meester naar voren geroepen werd toen hij weer eens vals zong. ‘De meester zei: wat kun je dan wel zingen? Joop was erg nationalistisch, en zei dus: het Wilhelmus. Hij begon dapper en hield drie noten de wijs. Daarna was het absoluut mis. De hele klas barstte in lachen uit. Daar stond Joop, diep vernederd. Al zijn goede cijfers verdwenen in het niets.’⁵ Den Uyl zelf vertelde in 1982 ook over het voorval: ‘ik kon niet zingen en dat behoorde in de lagereschooltijd tot mijn zwaardere beproevingen.’ Volgens hem had de meester tranen in zijn ogen van het lachen toen hij afgang met het Wilhelmus. ‘Ik voelde me er vrij ellendig bij.’⁶

Den Uyls ouders waren ernstige gereformeerden. Vooral zijn moeder nam het leven niet licht op. Ze was van huis uit christelijk-gereformeerd, een wat zwaardere, meer bevindelijke tak van het gereformeerde geloof. In haar huwelijk was ze dominant. Het was een intelligente vrouw, die veel las, met weinig slaap toekon en scherp was in haar oordeel. ‘Op Aagje zat een flinke kop,’ meende

haar schoonzus Inge, die vaak bij het gezin was. Den Uyls vader, 'een zeer rechtschapen man', was zachtmoediger en zwijgzamer. Vanwege zijn zwakke gezondheid was hij vaak moe en had hij veel slaap nodig.⁷

Het gezin leefde sober. Vakanties bracht Den Uyl door op de boerderij van familie in Jutphaas. Vader las zijn gezin driemaal daags voor uit de Bijbel. De zondagen werden doorgebracht met kerkgang, spelletjes, lezen en wandelen; fietsen op zondag deed men niet. Den Uyls moeder had een sterk ontwikkeld standsbesef. Zij zag erop toe dat haar kinderen niet met 'straatjongens' omgingen. Joop speelde sowieso weinig buiten. Ook op school kwam hij weinig in contact met arbeiderskinderen; die woonden in Hilversum 'over het spoor'.

In de zomer van 1929 kreeg Johan den Uijl een hartaanval, waarna hij na een ziekbed van een halfjaar op 7 december overleed. Op de gevoelige Joop maakte het diepe indruk. Aan het sterfbed van zijn vader moest hij van de spanning overgeven, waarna hij en Map naar bed mochten. Volgens zijn latere vriend en collega-minister W.F. de Gaay Fortman bleef Den Uyl altijd opvallend veel moeite houden met de dood, wat mede verklaarde waarom hij een afschuw had van het gebruik van geweld.⁸

Vrijwel tegelijk met het overlijden van zijn vader begon de crisis van de jaren dertig. Den Uyls moeder werd een tobberige, vroegoude vrouw. Ze zuchtte geregeld dat er 'weer niets verkocht' was en gaf blijk van dwangmatige zuinigheid. Den Uyl vertelde later dat toen hij voor de gymnastieklessen van de middelbare school een hockeystick nodig had, zijn moeder vroeg: "een hokkiestok, wat is dat?" We gingen naar een winkel in sportartikelen en ik kreeg een stick van f.2,50. Dat was de slechtste kwaliteit die er was en daar heb ik ook jaren last van gehad. Maar ik had toch een hockeystick. Ik voelde me wel schuldig. Voor zoiets overbodigs was in ons gezin nog maar zelden geld uitgegeven.⁹

De zaak overleefde de crisis. In 1935 deed Den Uyls moeder hem over aan haar oudste zoon en verhuisde ze met de rest van het gezin

naar een meer op stand gelegen woning aan de rustige Frans Halslaan, waar Den Uyl een eigen, zij het zeer kleine kamer kreeg; het huis betaalde ze contant, met geld uit een erfenis.

Na de vroege dood van zijn vader ontwikkelde Den Uyl een sterke band met zijn moeder, van wie hij volgens Wim Denik en Map zielsveel hield. Zijn oudste zus, Ger, vertelde later dat de kinderen door het overlijden van hun vader niet zoals in een normaal gezin in verzet konden komen tegen het ouderlijk gezag: ‘Je was bang om moeder verdriet te doen.’ Dat gold voor Joop in sterke mate: ‘Joop ging bijna van zijn stokje als hij geconfronteerd werd met het verdriet van moeder.’¹⁰ Ook volgens Map deed hij zijn best haar ter wille te zijn, temeer omdat zij hoge verwachtingen van hem had.

Omdat hij goed kon leren en twee linkerhanden had hoefde hij, anders dan zijn twee broers, niet mee te werken in de mandenmakerij en de winkel, zodat hij zijn tijd kon besteden aan huiswerk en lezen. Volgens Map ergerde zijn oudste broer zich daaraan. ‘Niek meende de vaderrol te moeten spelen, wat zich uitte in voortdurend gecommandeer. Het stoorde hem dat Joop altijd maar zat te lezen en niets deed voor de zaak, ook niet als het druk was. “Als je niets kunt, ben je niets waard,” zei hij, waarbij “kunnen” iets met de handen doen betekende. Joop liet dat gelaten over zich heen komen, maar had geen hoge dunk van zijn broer.’

Den Uyl bezocht van 1931 tot 1936 het Christelijk Lyceum in Hilversum, een school die was gesticht met als doel gereformeerde jongeren op te leiden voor hogere functies. Hij was er niet populair. Net als op de lagere school was Wim Denik zijn enige goede vriend. Volgens Denik was Den Uyl in die tijd ‘een wat eenzame jongen’. Ook op het lyceum vond hij het belangrijk om uit te blinken, maar dat lukte hem minder goed dan op de lagere school. Klasgenoten zagen hem als een grijze muis en een saaie boekenwurm. Hij had geen talent voor gymnastiek en hockey, dé sport op het Christelijk Lyceum, en mocht – anders dan veel klasgenoten – geen lid worden van een sportclub, omdat alle clubs op zondag speelden. Hij hockeyde wel bij de gymnastieklessen en deed soms ook mee na schooltijd. Hij pro-

beerde dan zijn gebrek aan spelinzicht en techniek te compenseren met fanatisme.¹¹

Den Uyls gebrek aan talent voor sport werd niet gecompenseerd door sociale vaardigheden. Hij miste flair, was schuchter en sprak moeizaam, met veel uh's, ah's en eh's, gesticulerende armen en ten hemel gerichte blikken. Hij was serieus, deed gewichtig en sneed bij voorkeur zware onderwerpen aan. Smalltalk was niet aan hem besteed. Hij kon ook geen moppen vertellen – en dat zou hij ook nooit leren. 'Er was altijd iets van spanning in Joops doen en laten,' herinnerde Denik zich. Zijn praten was discussiëren. 'Een gesprek met Joop was altijd een debat. Urenlang. Vooral na school. Bij de Den Uyls of bij ons voor het huis stonden we urenlang naast onze fietsen te debatteren. Tot we naar binnen werden geroepen door gefrustreerde ouders. De burens klaagden erover, want het ging dikwijls met luider stem.'

Den Uyl was tegenover meisjes schuchter en preuts. Als premier vertelde hij dat op zijn vijftiende de roman *Terug tot Ina Damman* van Simon Vestdijk een enorme indruk op hem had gemaakt.¹² Hij herkende zichzelf in de hoofdpersoon Anton Wachter, die hopeloos verliefd was op de onbereikbare Ina Damman. Den Uyl had zijn eigen Ina Damman: zijn klasgenote Greetje Sluis. Volgens Denik droomde hij dag en nacht van haar, maar dacht hij aan haar uitsluitend in platonische termen. Nadat iemand had opgemerkt dat ze mooie borsten had, bekende Den Uyl dat hem dat nooit was opgevallen. Het sneed hem door de ziel toen hij hoorde van 'losbandigheden' waarbij zij tijdens een vakantie op Texel betrokken zou zijn geweest. Zelf kwam hij bij haar niet verder dan haar helpen bij haar huiswerk. Van zijn gevoelens voor haar durfde hij haar nooit te vertellen.

Het meisje was ook onbereikbaar doordat zij tot de betere kringen behoorde. Den Uyl werd zich in deze jaren bewust van een wereld waaraan hij geen deel had; die van de jeugd uit de villawijken. Deze wereld van paardrijden, zeilen, dansfeesten, vakanties en 'seksuele vrijmoedigheden' trok hem aan en stootte hem af. Hij schreef dat hij werd 'vervreten door jaloersheid en afgunst op anderer genoegens,

die bij proefneming altijd teleurstellen'.¹³ Volgens Denik benijdde hij anderen niet zozeer om hun grotere welvaart: 'Mijn indruk is meer dat hij in alles graag anderen voorbijstreefde; en op dat punt kon hij dat niet.'

Den Uyl voelde zich ongemakkelijk in grotere groepen, maar deed buiten school om wel 'gewoon mee' met andere gereformeerde jongens. Met drie anderen die ze kenden van de gereformeerde knapenvereniging vormden Joop en Wim een min of meer vast groepje, dat zich de Slaolie-club noemde. Vaak waren er ook wat meisjes bij, zoals op 5 december 1935, toen ze Sinterklaas vierden.

Den Uyl ging wekelijks naar catechisatie, waar jongeren werden voorbereid op hun geloofsbelijdenis, en was actief lid van de jongelingsvereniging Samuel, waar tienerjongens de Bijbel bestudeerden en leerden principieel te discussiëren. Foto's van jongelingsverenigingen uit de jaren dertig tonen vroegoude heertjes in een zwart pak, die ernstig in de camera kijken. Ook Den Uyl zag er zo uit. Volgens Map vond hij het in die tijd belangrijk om er netjes uit te zien. 'Zijn kleding was tot in de puntjes verzorgd. Hij wilde altijd een strakke vouw in zijn broek. Pas later is hij onder invloed van Liesbeth slordig geworden.'

De wekelijkse vergaderingen van 'de JV' verliepen volgens een vast stramien. Voor de pauze hield een van de jongens een inleiding over een Bijbels onderwerp, waarna de anderen met hem in discussie gingen. Na de pauze werd een politiek, maatschappelijk of cultureel thema behandeld. Zo leerden de jongens systematisch een betoog op te zetten en op het scherp van de snede te discussiëren.

De rechtlijnigheid van het gereformeerde geloof riep ook twijfel op. Veel jongeren worstelden met hun geloof. Volgens Denik had ook Den Uyl twijfel, maar niet meer dan onder intelligente jongens gebruikelijk was. Zo had hij 'uiteraard vragen over de uitverkiezing', de predestinatieleer volgens welke God had voorbeschikt wie voor eeuwig verloren zouden gaan en wie het eeuwig heil ten deel zou vallen. 'Daar hadden we allemaal problemen mee en daar argumenteerden we over, zowel thuis als op catechisatie.' Zijn moeder was

daarom al vroeg bang dat haar jongste zoon zou afdwalen. Zoals velen in gereformeerde kring meende zij dat een kind nog beter het leven kan verliezen dan het geloof.

Jongeren met geloofstwijfel konden daarover praten met begripvolle predikanten, zoals de latere zendingspredikant Jo Verkuyl. In Laren bezocht Den Uyl geregeld zijn kerkdiensten. Verkuyl had de geruststellende boodschap dat twijfel een voorwaarde was voor een sterk geloof. Den Uyl zag het zelf ook zo. In een schoolopstel schreef hij dat ieder mens van nature opstandig is tegen zijn Schepper. Het had geen zin die opstandigheid te onderdrukken, want wie dat deed zou zeker ten onder gaan: ‘Eerst moet de opstand uitrazen. We moeten kapot gebeukt worden. Op de puinhopen van het oude kan het nieuwe gebouwd worden. Daarvoor is overgave nodig. Het “Ick Dien”.’¹⁴

Den Uyl was ‘een neurotisch lezer’.¹⁵ Al op de lagere school las hij kranten. Op de middelbare school zat hij ’s avonds vaak in de openbare bibliotheek, en thuis las hij geregeld door tot diep in de nacht, tot hij door slaap werd overmand. Hij pende schriften vol met gedichten en samenvattingen van romans. Hij las voornamelijk moderne Nederlandse literatuur. Aanvankelijk ging het vooral om schrijvers die zonder ‘Christelijke critiek’ gelezen konden worden, zoals Ina Boudier-Bakker, Aart van der Leeuw en Arthur van Schendel. Maar al spoedig werd hij gegrepen door de antichristelijke auteurs Multatuli, Ter Braak en Du Perron.

Den Uyl bekende later dat hij op school betrekkelijk geïsoleerd was en daarom zijn ‘*way-outs*’ in het lezen zocht. Het was ook een middel om uit de beperkingen van zijn milieu te breken en kennis te maken met andere wereldbeelden. Hij en Denik waren geboeid door ‘de paganisten’, zoals de niet-christelijke auteurs werden genoemd. Ter Braaks scherpe illusieloze kijk op de mens, die tot op zekere hoogte overeenkwam met het calvinistische mensbeeld, sprak de jongens aan. Ook herkenden ze zich in Ter Braaks minachting voor de domme massa en voor het vrijzinnige christendom met zijn optimistische visie op de mens en de cultuur.

Meer nog dan van proza hield Den Uyl van poëzie. Hij pende schoolschriften vol met werk van tientallen eigentijdse Nederlandse dichters. Volgens Denik citeerden ze die in hun discussies ‘met volharding en overgave’. Slauerhoff was hun favoriet. Ook later als student had Den Uyl voortdurend gedichten paraat. Waar een ander werd geraakt door muziek, werd hij getroffen door dichtkunst die, zo schreef hij in 1936, ‘wordt geboren uit waarachtige zielsontroering’. De taal was ‘het instrument, waarvoor de dichter de muziek heeft geschreven’. Hij stelde dat dichters doordrongen tot de essentie van het bestaan en zich in hun gedichten lieten kennen. Ware poëzie maakte eenzaam, omdat ‘slechts zeer weinig mensen zich voor zichzelf ter verantwoording roepen’. Maar het was ook een middel om eenzaamheid te doorbreken: ‘In onze drang naar schoonheid, in onze worsteling om innerlijke vrede vinden we verwante zielen.’ Poëzie kon volgens Den Uyl zicht bieden op een beter bestaan en een betere wereld. Dat ontroerde hem in het bijzonder bij Slauerhoff, want, zo schreef de jonge Den Uyl, ‘deze wereld met haar enge, gesloten grenzen, met haar tergende regelmaat, deze wereld waarin het leiden van een groots, hartstochtelijk leven onmogelijk is, bevredigt hem niet. Hij haat haar. Hij is op zoek naar een ander en beter rijk, het verboden rijk.’ Net als Slauerhoff kon Den Uyl niet leven met ‘het rustige geluk’. Hij wilde niet ‘evenals de grote massa opgaan in de dingen van de dagen, met zijn pretjes en zijn zorgjes’, maar zocht ‘het totten-dood ontroerde leven’.¹⁶

Den Uyl had ook al jong belangstelling voor politiek. In zijn archief zit een boekje waarin hij de namen noteerde van alle ministers van het derde kabinet-Ruijs de Beerenbrouck (1929-1933), alle leden van de Eerste en de Tweede Kamer, alle commissarissen der Koningin en alle leden van de Hilversumse gemeenteraad. Hij zag zijn toekomst in een van die organen. Daarin werd hij gestimuleerd door zijn moeder, die zelf ook zeer in politiek was geïnteresseerd. Ze bezocht afdelingsvergaderingen van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en praatte graag met haar jongste zoon over politiek. Volgens

Map hadden ze geregeld felle politieke discussies. Zijn moeder, die in allerlei andere opzichten moest worden ontzien, genoot daarvan. Ze zag in hem een belangrijk ARP-politicus, misschien zelfs een opvolger van de in gereformeerde kring zeer bewonderde minister-president Hendrik Colijn, die ook van bescheiden afkomst was.

Bevriende journalisten schreven later dat Den Uyl toen al begaan was met het lot van de gewone mensen.¹⁷ Hij bevestigde dat niet en voelde zich er wat ongemakkelijk bij. Zo zei hij in 1977, toen hem werd voorgehouden dat hij in de jaren dertig zou hebben gezegd later iets aan de werkloosheid te zullen gaan doen: 'Ja, dat is best mogelijk, dat weet ik niet allemaal.'¹⁸ In werkelijkheid lijkt hij als jongen helemaal niet zo'n compassie met werklozen te hebben gehad. Denik en Den Uyls studievriend Jo van der Hoeven konden zich niet voorstellen dat hij al in de jaren dertig begaan was met de sociaal zwakkeren.¹⁹ Zijn jongste zuster herinnerde zich dat hij zich ergerde aan de werklozen die 'doelloos' rondhingen op de Hilversumse Groest. Een dergelijke ergernis was in zijn milieu niet uitzonderlijk. Zijn leraar economie en staatsinrichting, H.F.J. Westerveld, stelde in een uitgave van de school dat bij het economie-onderwijs duidelijk moest uitkomen 'dat arbeidsschuwheid en lijntrekkerij niet passen in de taak, die God de mens ten aanzien van de productie heeft opgelegd'.²⁰

Zelf schreef Den Uyl in een schoolopstel dat in de politiek de materiële nood te veel benadrukt werd. Volgens hem moest de regering in de eerste plaats werken aan de opheffing van de morele nood, waarin een groot deel van het Nederlandse volk verkeerde. Die morele nood weet hij aan het marxisme, dat met zijn materialisme en internationalisme 'ons gehele volksleven had ondermijnd'.²¹

Den Uyl vond het kabinet-Colijn te slap tegenover het rode gevaar; de sociaaldemocraten konden 'ongehinderd' hun gang gaan. Het was in zijn ogen dan ook 'geen wonder dat hierop een reactie kwam in de vorm van de NSB'.²² Als vijftienjarige leek hij met het fascisme een zekere affiniteit te voelen. Uitzonderlijk was dat in het gereformeerde milieu niet. Ook de grote Colijn flirtte aanvankelijk met het fascisme en wees het nationaalsocialisme weliswaar principieel af, maar

vond ‘het rode gevaar’ groter en had er in 1933 alle begrip voor dat Hitler met de communisten en socialisten afrekende.²³

Den Uyls rechtse uitlatingen werden niet weersproken door zijn leraren. Westerveld, met wie hij het goed kon vinden, probeerde hem wel in goede banen te leiden. Zo schreef hij onder een opstel waarin zijn leerling beweerde dat de politieke partijen ‘de arbeidende stand’ te veel naar de ogen zagen: ‘over het geheel goed geschreven. Maar... is alles nu zo slecht? Zijn alle partijen zo minderwaardig? Ook de A.R.?’²⁴

Net als Colijn wees Den Uyl het nationaalsocialisme principieel af. Volgens hem besloeg namelijk ‘de Nat.-Soc. debetzijde ook vele pagina’s – we noemen slechts Jodenvervolging, rassenleer, kerk en staat. Het leert ons meteen welke gevaren er schuilen in een nationalisme dat God niet kent.’ Hij vond de regering-Colijn dan ook ‘de beste, die er zijn kan’, en bracht bij de verkiezingen van 1937 met de beeltenis van Colijn voor op zijn fiets duizenden pamfletten rond. Hij was toen al lid van de ARJOS, de jongerenvereniging van de ARP, waarbij hij zich zodra dat kon had aangesloten.

Opmerkelijker dan zijn rechtse opvattingen is dat Den Uyl zichzelf herkende in het personage Frederik van Heemsweert Goossens, uit de jeugdroman *De Bikkelaar* van Diet Kramer: een achttienjarige adellijke gymnasiast die had gebroken met zijn milieu, communist was geworden, economie ging studeren en naar Rusland wilde gaan, om daarna terug te keren en ‘zijn volk te leiden en voor te gaan’. Frederik werd door klasgenoten en leraren gezien als een toekomstig staatsman en een groot denker. Den Uyl schreef dat deze figuur hem een spiegel voorhield. ‘De herkenning van het evenbeeld’ schonk hem ‘levensmoed en zelfvertrouwen, want (...) ondanks de afkeer van zijn eeuwige gezwam hebben allen een stille bewondering voor zijn idealisme’.²⁵

Ook Den Uyl zag een studie economie als een opstap naar de politiek, hierin aangemoedigd door zijn leraar Westerveld, die hem vertelde dat dit een goede voorbereiding was op een politieke carrière. Om hem te stimuleren, regelde Westerveld voor hem een be-

zoek aan de AR-Tweede Kamerfractie in Den Haag, waar hij samen met Denik vanuit Hilversum heen fietste. Vanwege zijn politieke carrière koos hij ook voor hbs-a, want economie was een van de weinige academische studies waarvoor die opleiding volstond. ‘Het debat over nut en onnut van HBS-A was een dankbaar onderwerp in onze discussies,’ aldus Denik. ‘HBS-A werd beschouwd als soft. Een echte student ging naar het gymnasium of HBS-B. Dus dat was tegen het zere been en moest verdedigd worden. Als één ding me duidelijk voor de geest staat, is het Joops ambitie een rol te spelen in de Nederlandse politiek. Zoals ik de preekstoel op het oog had, had Joop de Tweede Kamer op het oog, en meer dan dat: een ministerschap, en eigenlijk het premierschap. Uiteraard voor de Anti-Revolutionaire Partij, want van een doorbraak of zoiets was toen in de verste verte nog geen sprake. De studie in de economie was voor Joop een stap in de goede richting.’

Aan de gereformeerde Vrije Universiteit was economie geen zelfstandige studierichting. Daarom ging Den Uyl in 1936, net zeventien jaar oud, studeren aan de Gemeente Universiteit van Amsterdam; zijn moeder betaalde de studie. Hij werd lid van de gezelligheidsvereniging voor gereformeerde studenten aan de openbare universiteiten, de Societas Studiosorum Reformatorum (SSR).²⁶ De meeste leden van de Amsterdamse afdeling SSRA waren afkomstig uit de gezeten burgerij. Het weerspiegelde de emancipatie die de gereformeerden hadden doorgemaakt. Vaak hadden de grootvaders zich aan een bescheiden afkomst ontworsteld. De vaders waren arts, predikant, notaris of ondernemer geworden.

Omdat de meeste studenten uit de betere kringen kwamen, was het ouderlijk milieu aan de universiteit minder bepalend voor groepsvorming dan op de middelbare school. De ‘amici’ beseften vaag dat Den Uyl, die aanvankelijk ‘de verfijnde spraak van achter uit de keel’ miste, uit een middenstandsmilieu kwam. Hij sprak van huis uit plat Hilversums, maar leerde zichzelf in zijn studententijd geaffecteerd te spreken.

SSRA telde zo'n 125 leden, ingedeeld in jaarclubs en disputen, die de 'feuten' onderling verdeelden. Eerst moesten eerstejaars een rondgang maken langs de disputen, die hen verbaal tot de grond toe probeerden af te breken. Den Uyl was tegen dat verbale geweld wel bestand en werd beloond met het lidmaatschap van M.E.D.I.C.U.S, dat gold als het op een na beste dispuut. De vijftien leden kwamen eens per maand bij een van hen thuis samen – SSRA had geen eigen sociëteit – en gingen jaarlijks met oud-dispuutsgenoten in stijl dineren. De studenten dronken wijn en probeerden elkaar te overtreffen in welsprekendheid en spitsvondigheid. Doorgaans hield een van de leden een 'Grote Lezing' over een cultureel of filosofisch onderwerp. Den Uyl hield in zijn eerste jaar een lezing over Slauerhoff. Uit de oorspronkelijke titel 'Gedachten bij de dood van Slauerhoff' had hij het eerste woord geschrapt; anders zouden de amici vallen over de aanmatigende veronderstelling dat een eerstejaars al gedachten had.

De eerste twee jaar van zijn studie voelde Den Uyl zich in Amsterdam nog niet erg op zijn gemak. Van zijn studiegenoten had hij alleen vriendschappelijk contact met Jan Schoonderbeek, die net als hij SSRA-lid was. Bij zijn dispuut genoot hij dankzij zijn verbale strijd lust een zeker respect, maar populair was hij niet. Zijn dispuutsgenoten vonden hem overdreven serieus en vroom – 'een echtvriend van de gereformeerde waarheid', zoals hij in de SSRA-almanak van 1938 werd genoemd. De studie bood binnen het dispuut weinig aanknopingspunten voor contact, want de meeste leden studeerden medicijnen. Den Uyl had er meer van verwacht. Op een kladje noteerde hij dat hij had gehoopt onder de studenten de geestelijke elite aan te treffen, maar 'kuddemensen en bierhijzers' had gevonden.²⁷ Het zwaartepunt van zijn leven bleef voorlopig thuis liggen. Hij woonde nog steeds bij zijn moeder; om geld uit te sparen fietste hij vaak heen en weer.

Toen hij in de zomer van 1937 naar Parijs wilde fietsen, kon hij geen andere metgezel vinden dan Wim Denik. Voor drie weken kregen ze twintig gulden mee. In Parijs sliepen ze in een goedkoop hotelletje, niet op een bed maar op de vloer. Ze hadden geen geld om de

Eiffeltoren te beklimmen. Onderweg hadden ze ‘de gewone debatten en onenigheden’. Toch was het volgens Denik een geweldig avontuur. Ze bezochten musea en de Wereldtentoonstelling en waren in Versailles, maar meden zondige attracties. ‘Ik herinner me dat we op de fiets de Moulin Rouge passeerden. Ik weet zeker dat Joop het bezoek aan die instelling niet heeft gesuggereerd.’ Wel gingen ze op zondag in Parijs naar de Hervormde/Gereformeerde Gemeente. Ook verder gedroegen ze zich als brave gereformeerde jongens. Als ze hun boterhammen aten, zeiden ze eerst keurig hun gebed op. Na het eten lazen ze een stukje uit de Bijbel en ‘toen er op de terugweg in Oostende geen protestantse kerk was, zijn we naar de Roomse kerk geweest, want we moesten toch naar een kerk’.

Na de vakantie verwaterde het contact met Denik, die naar Kampen vertrok om theologie te studeren. Hij werd in 1946 predikant in Oostkapelle, emigreerde in 1952 naar Nieuw-Zeeland, veranderde zijn achternaam in Deenick en werkte vanaf 1962 als predikant in Australië. Het verbaasde hem dat Den Uyl later ‘met weinig plezier, zelfs met enige rancune’ op zijn jeugd terugkeek. ‘Als u het mij vraagt dan is dat een fixatie achteraf. Joop was er even comfortabel mee als wij allemaal.’

Den Uyl uitte zich lange tijd wel positief over gereformeerden. In zijn ogen waren dat vaak serieuze, gedisciplineerde mensen, die gedreven werden door het streven naar rechtvaardigheid. Maar hij keek met weinig genoegen terug op zijn gereformeerde jeugd. In september 1982 zei hij in een interview met Ischa Meijer dat een gereformeerde opvoeding getuigde van ‘een zekere sociale achterlijkheid’ en ‘karakter-bedervend’ kon werken. ‘Omdat die alle natuurlijkheid wegneemt. Alles gebeurt onder het categorische imperatief van: men moet iets willen. Alles wat er gebeurt, is zo, omdat het van buitenaf moet. Dus de natuurlijke, vrije geaardheid van mensen komt nauwelijks tot ontwikkeling. Elke vrije gedachte is bij voorbaat al verdacht, om niet te zeggen: verboden. Ik ben dus ook in de loop der jaren tot een beduidend lagere culturele waardering van het gereformeerden-
dom gekomen dan ik vroeger wel gehad heb. Uit oogpunt van ka-

raktervorming. Liefde moet, in plaats van liefde mag – dat is een zeer dubieus aspect.²⁸

Dat Den Uyl socialist zou worden, lag de eerste achttien jaar van zijn leven niet voor de hand. In zijn milieu was de sociaaldemocratie ver weg. Hij zal destijds niet geweten hebben dat Domela Nieuwenhuis jarenlang in Hilversum had gewoond en er in 1919 was overleden. Toch had hun jeugd overeenkomsten die een vergelijkbaar stempel op hen drukten. Domela verloor óók op tienjarige leeftijd een van zijn ouders, zijn moeder, waardoor hij onder grote druk kwam te staan van de overblijvende ouder. Ook Domela's vader, een predikant en hoogleraar, had hoge verwachtingen van zijn later beroemde zoon en beschouwde het geloofsverlies van zijn kinderen als de ultieme ramp.

Aanvankelijk leek Domela's oudere broer Francis voorbestemd zijn vader op te volgen. Hij ging theologie studeren, maar bekende zijn vader tegen het eind van zijn studie dat hij niet meer kon geloven. Ferdinand was getuige van de scène die zijn vader daarop maakte. 'Je laat me lijden,' verweet deze zijn afvallige zoon. Ferdinand werd de zoon die het goed moest maken. Maar tijdens zijn predikantenopleiding sloeg ook bij hem de twijfel toe en verloor hij zijn geloof. Hij durfde het zijn vader niet te vertellen. Zijn vader was aanwezig bij Ferdinands eerste preek. Kort daarna werd hij getroffen door een beroerte. Hij overleed drie dagen later en verloor daarmee zijn zoon van de zware taak hem van zijn geloofsverlies op de hoogte te stellen.²⁹

De morele druk waaronder Domela opgroeide, zadelde hem op met een schuldgevoel dat nooit ver weg was, met de behoefte de wereld in goed en kwaad te verdelen en een drang zuiver te leven en tot het uiterste te strijden voor zijn overtuiging. Mede daardoor werd hij een charismatisch politicus, die liefde en bewondering wekte bij zijn aanhangers en weerszin en vrees bij zijn tegenstanders. In het beeld dat hij van zichzelf schiep speelden Bijbelse metaforen en Bijbels taalgebruik een belangrijke rol. Domela Nieuwenhuis werd door

zichzelf en zijn aanhangers vergeleken met Jezus Christus. Uiterlijk leek hij op de voorstelling die mensen zich van 'de Verlosser' maakten: hij was rijzig en had lang golvend haar, een baard, een ernstige gelaatsuitdrukking en rustige, helblauwe ogen. Hij leek een eenzaam en lijdend mens, die zijn gerieflijke bourgeoisleven opofferde voor de verworpenen der aarde. Kalm sprekend, met zachte stem en zonder wilde armgebaren of gebalde vuisten kon hij zalen in vervoering brengen.

Den Uyl leek in het geheel niet op Jezus. Met zijn geringe lengte, kale schedel, felle ogen, driftige gebaren en hamerende vuisten vertoonde hij veeleer gelijkenis met Lenin. Maar net als Domela sprak hij de tale Kanaäns, de typische taal van Bijbelvaste calvinisten, die hij gebruikte om zich te profileren als een visionair en gedreven politicus, als een man die waarschuwde voor gevaren en de weg wees naar de toekomst. Als een dominee kon hij galmen en met een ernstig gezicht plechtig spreken. Net als Domela had hij last van schuldgevoel, dacht hij in tegenstellingen en streed hij fel voor zijn overtuiging. Net als Domela kon hij eenzaam en bescheiden lijken, ontroerd en ook ongemakkelijk onder het applaus van zijn aanhangers. Net als zijn verre voorganger cultiveerde hij zijn band met de verworpenen der aarde, door hem 'de mensen aan de onderkant' genoemd.